

50. Het pijnlijke herstel

Deel 3: de statelozen

S.M.H. DUSARDUIJN¹

Dit afsluitende deel van het rechtshistorische drieluik verschijnt in onzekere tijden. Het volgende verhaal over het onpeilbare leed van Joodse mensen is met duizenden draadjes vervlochten met de Staat Israël. Dit door hen gezochte toevluchtsoord is echter als een kluwen verward met de levens van ontelbare Palestijnse mensen die ook – en eerder al – dit gebied bewoonden. Het lijkt eenvoudig om in dit gecompliceerde conflict slechts één kant van het verhaal te (willen) horen. Maar de eenvoud van die keuze heeft een pijnlijke prijs: elke eenzijdige blik negeert de mens aan de andere kant van deze kroniek. Het betuigen van onvoorwaardelijke steun aan een van beide groepen is voor mij daarom onjuist. Onze onvoorwaardelijke steun dient ieder mens te betreffen die lijdt onder dit conflict, ongeacht de vraag of zijn, haar of diens leed veroorzaakt wordt door Hamas of door de regering-Netanyahu. De door beide partijen gekozen weg van de geweldsterreur is een middel dat nooit ingezet kan worden zonder onmenselijke gevolgen: geweld is een vuur dat aan alles vreet, de nevenschade is altijd te groot.² Ik hoop dat met dat inzicht kan worden gewerkt aan een uitweg in deze impasse.

1. Inleiding

‘Er zijn altijd lege stoelen, onbesproken namen
Met hoeveel we ook zijn, we zijn nooit volledig samen
Ik ken je niet, ik ben je honderd keer verloren
Er is een vorm van dood
die steeds weer wordt geboren’³

In de eerste twee delen van het rechtshistorische drieluik over de nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog zijn de verhalen verteld over het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en zijn relatie met de Belastingdienst tegen de achtergrond van de wederopbouw van Nederland. In het derde, afsluitende deel wordt de positie van Joodse vermogensbezitters onderzocht, waarbij wordt geanalyseerd op welke wijze hun rechtsherstel vorm heeft gekregen en welke rol de belastingheffing daarbij heeft gespeeld. Aansluitend wordt de bijzondere status geanalyseerd van de groep Joodse vluchtelingen met een oorspronkelijk Duitse nationaliteit. Dit staatsburgerschap kleurt de relatie tussen een individu en ‘zijn’ staat. Die wortels met de geboortegrond vertegen-

woordigen voor veel mensen een grote waarde: onze nationaliteit bepaalt mede wie we zijn. Duitse Joden die om gegronde redenen hun woonland waren ontvlucht, werd deze identiteit echter door de eigen regering ontnomen.⁴ In juridische en praktische zin was deze groep stateloos. De Nederlandse regering heeft deze status schoorvoetend erkend maar volhardde in een formele interpretatie van de tekst van het Besluit Vijandelijk Vermogen (Besluit E 133)⁵ waardoor deze groep ten aanzien van het vermogen toch als vijandelijke onderdaan werd aangemerkt. Hun vermogen ging zodoende van rechtswege over naar de Nederlandse staat en kon alleen worden teruggekregen via naturalisatie, een verzoek tot ontvijanding of het benutten van de optie in de Bestemmingswet. Een overkoepelende conclusie sluit dit laatste onderdeel af.

2. De oorlogsjaren

2.1 Het voorland

In 1933 werd Hitler tot rijkskanselier benoemd, vanaf dat moment werd de situatie in Duitsland voor Joodse mensen gevaarlijk.⁶ In dat jaar verlieten duizenden van hen hun

1 Met dank aan prof. dr. P.H.J. Essers voor zijn waardevolle suggesties en feedback bij eerdere versies van de drie onderdelen van dit rechtshistorische drieluik.

2 H. Arendt, *On Violence*, New York: Harcourt, Brace & World 1970, p. 86: ‘The practice of violence, like all action, changes the world, but the most probable change is to a more violent world.’

3 ‘Lege stoelen’ van het album *Sterrenlopen* van Wende 2023, tekst M. van Heemstra & Wende.

4 Zie paragraaf 4.1. Een hedendaagse spagaat is zichtbaar in het huidige conflict: veel Palestijnen zijn ook Israëliësch staatsburger.

5 Zie voor de inhoud van dit Besluit de eerste twee delen van dit drieluik.

6 Vanaf 1935 werd in Duitsland onderscheid gemaakt tussen *Reichsbürger* (staatsburgers) en *Deutsche Staatsangehörige*, zoals Joodse mensen, een groep niet-staatsburgers met aanzienlijk minder rechten.

woonland, Duitsland. De Nederlandse regering hoopte door middel van een versterkte visumplicht deze vluchtelingenmigratie in te kunnen perken. Wat in Duitsland gebeurde, wekte weliswaar verontwaardiging maar slechts een klein aantal gevluchte Duitse Joden kreeg tijdelijk toestemming zich in Nederland te vestigen. Na de inlijving van Oostenrijk bij Duitsland (de *Anschluss*), ontvluchtte opnieuw een groot aantal mensen Duitsland. In reactie daarop sloot Nederland in mei 1938 zijn grenzen volledig:

‘Een vluchteling zal voortaan als een ongewenst element voor de Nederlandsche maatschappij en derhalve als een ongewenste vreemdeling te beschouwen zijn en derhalve aan de grens geweerd en, binnenslands aangetroffen, over de grens gebracht worden.’⁷

Aacuut levensgevaar vormde de enige uitzonderingsgrond op deze stringente politiek. Deze verzachting werd echter strikt geïnterpreteerd, zo vormde de gegronde vrees voor opsluiting in een concentratiekamp geen reden voor toelating. Deze rigoureuze sluiting van de Nederlandse grens zou noodzakelijk zijn om de eigen bevolking en arbeidsmarkt te beschermen.⁸ Bijkomend argument vormde de vrees voor opleving van het antisemitisme:

‘Een nog grotere toename van vreemdelingenvestiging zou de nationale economie uit het evenwicht brengen, terwijl een nog sterker aanwas van vreemdelingen het gevaar van - om in Duitschen trant te blijven - ‘Ueberfremdung’ in zich bergt. (...) Naar de berichten luiden, hebben zich sinds 1933 ongeveer 9000 vluchtelingen in ons land gevestigd en zijn er (...) ongeveer 17000 dezer (...) die de gelegenheid afwachten om ook Nederland te verlaten en elders een nieuw bestaan op te bouwen. Wij zouden meenen, dat deze cijfers bij een bevolking van meer dan 8 miljoen zielen niet zoo onrustbarend zijn, om iederen vreemdeling (...) tot een ongewenst element te verklaren, maar de Regeering (...) weet het natuurlijk het best.’⁹

Na de gebeurtenissen tijdens de *Kristallnacht* verhoogde de regering schoorvoetend het aantal toelatingsvergunningen tot zevenduizend. Voor deze mondjesmaat toegelaten vluchtelingen zou een centraal vluchtelingenkamp worden gebouwd. Het lag eerst in de bedoeling dit kamp op de Veluwe te vestigen, maar koningin Wilhelmina achtte ‘een Jodenkamp vlak bij Het Loo’ ongewenst.¹⁰ Vervolgens viel het oog op Westerbork. Tot mei 1940 werden alle Joodse vluchtelingen daarnaartoe gebracht. De Duitse bezetter zette na mei 1940 die politiek voort, zij het met een ander uitgangspunt en doel.

7 NA 2.04.58, inv. 48, brief Minister van Justitie van 7 mei 1938. Zie ook C. K. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland, 1938-1940*, Kampen: J.H. Kok, 1990, p. 223-224.

8 NA, Justitie, inv. 2.09.5026, nr. 257, brief aan de Minister van Justitie van 9 augustus 1946.

9 ‘De grens gesloten’, *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 13 mei 1938.

10 Berghuis 1990, p. 99.

2.2 De ontrecting en onteigening in de oorlogsjaren

Voor veel Nederlanders bracht de bezetting aanvankelijk weinig verandering in hun dagelijks leven, Joodse Nederlanders kenden een andere werkelijkheid. Vanaf november 1940 volgden legio maatregelen om hen uit het Nederlandse maatschappelijke leven te weren, ze kregen geen toegang meer tot openbare gelegenheden en alle Joodse ambtenaren werden ontslagen. Op 11 augustus 1941 verplichtte *Verordening (VO) 154/1941* Joden om alle onroerende eigendommen aan te melden. Deze bezittingen werden aansluitend onder beheer gesteld van het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), de Nederlandse afdeling van de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV). In totaal zouden zo’n twintigduizend percelen in beheer worden genomen. Tijdens de oorlogsjaren werd volgens de *Verkaufsbücher* voor ruim f 99 miljoen aan Joods onroerend goed geroofd en vervolgens doorverkocht voor 35-40% van de WOZ-waarde. Dit betekende voor verschillende partijen een flinke inkomstenbron.¹¹ Over elke koopsom werd bovendien door de Belastingdienst 5% registratierecht geïnd. Die belastingopbrengst over de ruim 7.100 transacties bedroeg bijna f 5 miljoen.

In dezelfde periode verplichtte de eerste Liro-verordening (148/41) de overschrijving van het Joods geldelijk vermogen naar de Liro-bank.¹² Daarvoor werden aanvankelijk aparte rekeningen geopend.¹³ Op 21 mei 1942 volgde de tweede Liro-verordening (VO 58/42), waardoor ook vorderingen ‘van elke soort’, andere vermogensrechten en kunstvoorwerpen overgedragen moesten worden. Over al deze vorderingen en rechten kon voortaan uitsluitend de Liro beschikken. Ook op andere manieren kreeg de bezetter greep op Joods bezit.

Een wrange en wrede methode was de zogenoemde *Sperr-stempel*. Met deze stempel werd bij het begin van de deportaties Joodse mensen de mogelijkheid voorgespiegeld om tegen inlevering van diamanten, sieraden en andere kostbaarheden een (voorwaardelijke) vrijstelling van deportatie te verkrijgen, ‘*bis auf weiteres*’. Tot 11 juni 1943 gold een tarief van f 20.000 per stempel, deze prijs steeg daarna tot f 30.000.¹⁴ De gekochte stempels boden evenwel geen enkele bescherming tegen deportatie.

11 R. Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam: Boom, 2016. Uiteindelijk kwam er een centrale regeling tot stand die notarissen verplichtte 60% van de oorlogsverdiensten met transport- en hypotheekakten van Joods onroerend goed vrijwillig af te staan, Schütz 2016, p. 368-370.

12 Genoemd naar de door de bezetter toegeëigende Joodse bankinstelling. Op papier was deze Liro-bank een bijkantoor van de gerenommeerde bank Lippmann, Rosenthal en Co. in Amsterdam, feitelijk betrof het een roofbank.

13 Aanvankelijk had iedere rekeninghouder de vrije beschikking over een bedrag van maximaal f 1.000, dat werd vrij snel teruggebracht tot f 250 en werd daarna nihil.

14 G. Aalders, *De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1999, p. 142 e.v. Deze tarieven zouden gebaseerd zijn op prijzen op de zwarte markt.

Dit verlies van vermogensrechten bleek slechts een onderdeel van de totale ontrecting van Joodse mensen, maar had de volledige uitsluiting uit het economische en juridische leven tot gevolg.¹⁵ Het ontnemen van Joodse eigendommen bleek bovendien de eerste etappe in de *Endlösung der Judenfrage*, een boosaardig eufemisme voor Hitlers Holocaust.¹⁶

De reconstructie van de naoorlogse boekhouding van Liro toont dat tijdens de oorlog minimaal 425,8 miljoen Joods vermogen werd ingeleverd.¹⁷ Deze roof werd systematisch uitgevoerd op een wijze die rechtmatigheid suggereerde: de eigendommen werden immers niet gestolen, de Joodse mensen ‘droegen over’, hun bezittingen werden ‘geboekt’ en voor hen ‘beheerd’.¹⁸ Dat dunne laagje fatsoen verdween snel. Zo werden begin 1943 alle individueel geadmistrereerde rekeningen-courant door Liro overgeboekt naar een zogenaamd *Sammelkonto*, het vermogen was daarna niet meer te herleiden tot individuen. Op die verzamelrekening werden vanaf dat moment alle inleveringen en stortingen geboekt en werden –in lijn met het karakter van een verzamelrekening – ook diverse kosten in rekening gebracht. Ten laste van dat verzamelvermogen is gedurende de oorlog *f* 8 miljoen afgedragen aan het Ministerie van Financiën inzake belastingsschulden van ‘Cliënten van Liro’. Het veiligstellen van de inkomsten uit belastingheffing bleek de primaire zorg voor het Ministerie van Financiën, zoals ook naar voren komt uit de betrokkenheid van de Belastingdienst bij de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Vanuit dit instituut werd de Holocaust in Nederland uitgevoerd onder het voorwendsel van vrijwillige ‘emigratie’. Een bij deze *Zentralstelle* gestationeerde speciale onderafdeling van de Belastingdienst controleerde of de aspirant-‘emigranten’ aan hun belastingverplichtingen hadden voldaan:

‘Ik heb de eer u mede te delen dat de “Zentralstelle für jüdische Auswanderung” in Amsterdam (...) in gevallen waarin het vooruitzicht bestaat dat een Jood Nederland metterwoon zal verlaten, aan den desbetreffenden Inspecteur der belastingen een opgave zal vragen van de (...) belastingen die de belanghebbende nog moet betalen (...). De

Inspecteurs dienen aan zulk een verzoek te voldoen door het bedrag te schatten en van deze schatting onverwijld een gespecificeerde opgave aan de genoemde Zentralstelle te zenden. De schatting dient zonder veel voorbereidende werkzaamheden plaats te vinden.’¹⁹

Het behoeft geen betoog dat de inning van de aldus ‘geschatte’ Joodse belastingsschulden moeilijk was omdat deze belastingbetalers niet langer de beschikking hadden over de tegoeden die ze gedwongen hadden ondergebracht bij Liro. Met de zogenaamde *Pauschalregelung*²⁰ werden deze Joodse belastingsschulden daarom voor *f* 8 miljoen ‘afgekocht’. Deze regeling was overeengekomen tussen de Liro en H. Postma als secretaris-generaal en hoofd van het Departement van Financiën.²¹ De bestuurders van de Liro-bank zagen deze lumpsum als een afbetaling van het geheel van openstaande belastingsschulden van Joodse mensen:

‘Damit sind also die Steuererforderungen des niederländischen Staates insoweit erledigt’.²²

De Belastingdienst beschouwde deze regeling echter als slechts een gedeeltelijke aflossing van Joodse belastingaanslagen uit de periode 1941-1942.²³ Na de oorlog werd becijferd dat de betaalde lumpsum ongeveer 46% vertegenwoordigde van de daadwerkelijk openstaande Joodse belastingsschulden. Uiteindelijk is de resterende 54% van deze schulden niet meer ingevorderd.²⁴

In de jaren 1949 en 1950 werden de tijdens de bezetting door Liro aan het Ministerie van Financiën betaalde belastingbedragen doorberekend. Op die manier werd *f* 5,5 miljoen ten laste van individuele crediteurenrekeningen geboekt.²⁵ Het overschot ad *f* 2,5 miljoen werd uiteindelijk pas in 1952 terugbetaald door het ministerie.²⁶

Essers typeert de gedragingen van de Belastingdienst ten aanzien van deze *Pauschalregelung* terecht als ‘beschaamd’.²⁷ Ook de Commissie-Kordes concludeerde dat deze regeling om meerdere redenen als onrechtmatig beschouwd diende te worden en dat daarom ook het restant gecompenseerd diende te worden (zie paragraaf 5).

15 Deze uitsluiting van Joodse mensen uit het maatschappelijk bestaan werd ook concreet zichtbaar gemaakt met de per 3 mei 1942 geldende verplichting om op borsthoogte een gele ‘Jodenster’ te dragen. Dit ‘brandmerk’ moest worden aangeschaft met (schaarse) textielbronnen en kostte 4 cent per stuk. Minder bekend is dat de sterren voor de Nederlandse Joodse mensen werden vervaardigd door het textielbedrijf ‘De Nijverheid’ in Enschede.

16 In absolute aantallen is de Holocaust niet de grootste massamoord van de twintigste eeuw – onder Stalin en Mao vielen meer slachtoffers – maar het is vanwege de stelselmatige uitroeiing een bijzondere vorm. Het is onduidelijk of deze systematische genocide van aanvang af het streven was van Hitler. Er werden immers ook andere opties onderzocht, zoals gedwongen emigratie van Joodse mensen naar een kolonie in Madagaskar. Zie K.A. Schleunes, *The twisted road to Auschwitz: Nazi Policy toward German Jews, 1933-1939*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press, 1970.

17 F. Hoek & J. ten Wolde, *Roof en Restitutie Joods Vermogen. Rapport uitgebracht aan de contactgroep Tegoeden Wereldoorlog II*, 15 december 1989.

18 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945 (deel 1 en 2)*, Den Haag: Staatsuitgeverij 1965.

19 Na 2.08.69, inv. 171, brief van 25 februari 1946 aan de Directeuren der directe belastingen.

20 Verwijzend naar de Duitse term *Pauschal*, een forfaitair bedrag.

21 Essers heeft aangetoond dat de drijvende kracht achter deze regeling de Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft H. Fischböck was, de Liro-bestuurders voerden slechts zijn wil uit. Zie P.H.J. Essers, *Belast Verleden. Het Nederlandse Belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*, Deventer: Wolters Kluwer 2012, p. 281-285 en voetnoot 601 op p. 346.

22 NA 2.08.69, inv. 246. Brief Schröder van 14 November 1943 inzake ‘Steuerschulden von Juden’ aan Hauptabteilung Finanzen, Herrn Reichsrichter dr. Rinkefeil.

23 Zie uitgebreid Essers 2012, p. 281-296.

24 NA 2.08.69, inv. 246, brief Minister van Financiën van 6 september 1946.

25 Hoek & Ten Wolde 1989, p. 6 verwijzend naar o.m. Tweede Rapport Commissie-Kordes p. 86.

26 Tweede Rapport Commissie-Kordes p. 87-88.

27 Essers 2021, p. 512.

2.3 De ijzige stilte na de storm

2.3.1 *De lege stoelen*

Na de oorlog telde Nederland een groot aantal ‘afwezigen’. Het NBI was bevoegd bewindvoerders te benoemen voor de boedels van deze vermisten, voor het merendeel Joodse mensen die de concentratiekampen niet overleefd hadden.²⁸ Tot 1947 werden circa twintigduizend bewindvoerders benoemd. Dat konden familieleden, advocaten, notarissen of apart daarvoor in het leven geroepen stichtingen zijn.²⁹

De afhandeling van deze nagelaten boedels liet op zich wachten tot het moment waarop zekerheid bestond dat de betreffende persoon was overleden of was teruggekeerd. De vaststelling van de datum van overlijden was in erfrechtelijk opzicht relevant, ook de volgorde van overlijden van meerdere gezinsleden bleek voor de vererving van doorslaggevende betekenis. Aan de hand van de bevindingen van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis en contacten met teruggekeerden konden soms overlijdensakten worden opgemaakt met vermelding van dag en tijdstip van overlijden van betrokkenen. In veel gevallen was dit echter niet mogelijk. Het duurde tot 1949 voor een wettelijke regeling van kracht werd.

Voor het vaststellen van een overlijdensdatum van de afwezigen had de wetgever de keuze uit drie opties:

1. één uniforme overlijdensdatum voor allen;
2. één uniforme datum per jaar voor vermisten die in een bepaalde periode waren gedeporteerd;
3. een individuele overlijdensdatum die de werkelijkheid zo veel mogelijk benaderde.

Al deze keuzemogelijkheden herbergden een min of meer fictief karakter. Deze ficties dienden de pragmatiek: het benaderen van een nauwelijks te bevatten en daardoor irrealistisch ogende werkelijkheid.

In zowel Frankrijk als Duitsland was dit successierechtelijke probleem opgelost door te kiezen voor één uniforme sterfdatum voor alle vermisten (optie 1). Bij deze optie werd het bestaan van tussenovergangen weggedefinieerd zodat slechts eenmaal afdracht van successierechten plaatsvond. Deze benadering kon bovendien de afwikkeling aanzienlijk bespoedigen.³⁰

Na een uitgebreide parlementaire behandeling koos Nederland evenwel voor een ander uitgangspunt: de ‘Wet houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden’ werd gebaseerd op de derde optie. Dat betekende dat voor iedere vermiste afzonderlijk de

overlijdensdatum beoordeeld en vastgesteld diende te worden.³¹ Deze keuze impliceerde bovendien dat successierecht werd geheven wegens iedere tussenovergang krachtens erfrecht, hoewel erfgenamen die eveneens tijdens de oorlog waren overleden van hun ‘verkrijging’ niet daadwerkelijk konden genieten. In de barre materiële werkelijkheid ontbraken zodoende deze tussenovergangen. Met de gekozen formele benadering leek de overheid te profiteren van de oorlogsomstandigheden.³²

Verzachting

De fiscale gevolgen van de mogelijke talloze successierechtelijke overgangen werden evenwel verzacht door de aanschrijving van 18 juni 1949 (no. 40). Met deze aanschrijving kon kwijtschelding of vermindering van successierecht worden verleend.³³

Aan de basis voor deze fiscale tegemoetkoming stonden twee limieten:

Limiet 1: de som van het geheven successierecht over dezelfde verkrijging, wegens iedere overgang krachtens erfrecht.

Limiet 2: het successierecht dat de uiteindelijke verkrijger verschuldigd zou zijn bij rechtstreekse verkrijging.

Indien limiet 1 meer bedroeg dan limiet 2 kon het verschuldigde successierecht verminderd of kwijtgescholden worden tot het bedrag dat bij rechtstreekse overgang betaald zou zijn. Er werd echter geen tegemoetkoming verleend bij de verkrijging van een nalatenschap door ‘een ander’ dan onder ‘normale’ omstandigheden het geval zou zijn. De gedachte daarbij was dat onder ‘normale’ omstandigheden ook successierecht verschuldigd geweest zou zijn wegens iedere overgang krachtens erfrecht. Een vereenvoudigd voorbeeld:

Man D is gehuwd met vrouw F, ze hebben samen een meerderjarige zoon E. Na de oorlog blijkt dat man D als eerste is overleden, zoon E (geen vermogen) is daarna overleden. Vrouw F is de enige erfgename. De nalatenschap van D bedraagt f 30.000 en wordt verkregen door vrouw F en zoon E, ieder voor de helft. Hierover zou ieder f 789,75 successierecht³⁴ verschuldigd zijn (samen f 1.579,50). De nalatenschap van E (f 15.000 minus het successierecht) wordt verkregen

28 Zie voor de werkzaamheden van het NBI deel 1 van dit rechtshistorische drieluik.

29 In haar oordeel over NBI-bewindvoerders is de Commissie-Kordes mild. Naar haar indruk hebben deze ‘bewindvoerders van nalatenschappen van afwezigen zich in het algemeen op goede wijze van hun taak gekweten’. Toch bleken tijdens het bewind regelmatig spullen te verdwijnen, zie o.m. NA 2.09.66.01, inv. 4833 (Meijer).

30 Aalders 2001, p. 103.

31 *Kamerstukken II 1946/47, 495, nr. 1-2.*

32 Zo stelde Aalders aanvankelijk dat de Nederlandse overheid bijna f 40 miljoen te veel zou hebben geïnd van Holocaust-slachtoffers. G. Aalders, ‘Overheid verdiende aan ellende holocaust’, *NRC Handelsblad* 25 januari 2000. Later oordeelde hij milder, stellende dat het rechtsherstel gezien zijn doelstellingen niet had gefaald, hoewel de tijdrovende uitvoering een lijdensweg was. Zie G. Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlands restitutiebeleid sinds 1945*, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2001, p. 9-12.

33 De bevoegdheid tot kwijtschelding was toegewezen aan de Minister van Financiën. Om de behandeling van kwijtscheldingsverzoeken te vereenvoudigen, hoefde slechts één aangifte ingediend te worden voor alle tussenovergangen van eenzelfde boedel.

34 Inclusief opcenten, ik laat dat aspect verder buiten beschouwing.

door F. Zij is hierover f 2.084,64 successierecht schuldig.

F verkrijgt uiteindelijk de hele nalatenschap van man D: de ene helft rechtstreeks en de andere helft via de nalatenschap van E. Indien zoon E niet zou zijn overleden of niet zou bestaan, dan zou F de hele nalatenschap van D rechtstreeks verkregen hebben en zou f 1.734 aan successierecht verschuldigd zijn. Het verschil tussen het totaal verschuldigde successierecht (f 3.664,14) en het verschuldigde successierecht zonder tussenovergang (f 1.734) kon op verzoek kwijtscholden worden, in casu f 1.930,14. Dat bedrag werd in het voordeel van belanghebbenden afgerond tot bedragen van f 100, waarmee de kwijtschelding f 2.000 bedroeg. Zou zoon E wel eigen vermogen hebben gehad, dan kwam het daarover verschuldigde successierecht niet voor kwijtschelding in aanmerking. In normale omstandigheden zou F immers niet het privévermogen van haar eigen zoon hebben geërfd.³⁵

Door deze, zij het beperkte, mogelijkheid tot kwijtschelding is uiteindelijk minder successierecht geheven dan onder ‘normale’ omstandigheden het geval zou zijn geweest.³⁶ Dat is ook vanzelfsprekend: de omstandigheden waren immers niet normaal. Uit een latere steekproef van honderd Memories van Successierecht bleek dat ook in gevallen buiten de rechte linie kwijtschelding of vermindering was verleend.³⁷ Dit wijst erop dat er soepel werd omgegaan met het kwijtschelden van successierecht. Toch had naar mijn mening, net als in Duitsland en Frankrijk, in alle situaties kwijtschelding van successierecht verleend moeten worden voor tussenovergangen die niet tot daadwerkelijke verkrijging hadden geleid. In die situaties was immers van een reële draagkrachtvermeerdering van de (inmiddels overleden) verkrijger geen sprake. De bijzondere oorlogsomstandigheden waren mijns inziens een afdoende rechtvaardiging voor een versoepeling van de toepassing van de Successiewet ten aanzien van deze tussenovergangen. Het risico op mogelijke strijdigheid met het gelijkheidsbeginsel acht ik nagenoeg uitgesloten gezien de uitzonderlijkheid van de opgetreden situatie: van vergelijkbare gevallen lijkt nauwelijks sprake.

2.3.2 *De terugkerenden die door niemand werden verwacht*
Nederlanders zijn trots op hun tolerante volksaard, een karaktertrek die ook een ‘goed nabuurschap’ met Joodse

mensen mogelijk lijkt te maken. De historische feiten tonen een ander beeld: lang niet elke Nederlander bleek een goede buur.³⁸ Zo werden 10.000 van de 25.000 Joodse onderduikers in Nederland aangegeven en gearresteerd. Het totale percentage Joodse oorlogsslachtoffers lag in ons land ook veel hoger dan elders.³⁹ Van de ongeveer 140.000 in Nederland levende Joden werden er tijdens de oorlog 107.000 gedeporteerd, minder dan 5.000 van hen overleefden. Renate Rubinstein concludeerde dan ook:

‘Zelfs in Duitsland had je nog iets meer kans de vernietiging te overleven dan in Nederland.’⁴⁰

Ondanks deze schrijnende cijfers werd de opvang van de weinige Joodse mensen die erin slaagden terug te keren naar Nederland gekenmerkt door formalisme, bureaucratie, kilheid en een volslagen gebrek aan belangstelling voor hun leed. Het dagelijks leven kreeg voorrang, ook bij ambtenaren. Zo ontving de Nederlands-Israëlitische Gemeente Zwolle op 6 oktober 1945 een herinnering van de Ontvanger der directe belastingen. Het aanslagbiljet ‘Straatbelasting 1944’ met een bedrag van f 3,98 was voorzien van de aantekening ‘spoedig te voldoen’. De originele dagtekening van dit aanslagbiljet was 30 juni 1944, op dat moment waren er in Zwolle geen Joodse inwoners meer aan wie de aanslag kon worden gestuurd.⁴¹

Ook buiten het fiscale terrein was de houding van Nederlanders weinig empathisch. Joodse mensen werd zelfs opgedragen dankbaar te zijn:

‘De opgedoken joden mogen God danken voor de verleende hulp, en zich klein voelen. Er zijn misschien veel betere mensen mee verloren gegaan. En ook dat mogen alle opduikers bedenken: er is veel goed te maken. Legio zijn de gevallen van mensen, die in het ongereede geraakt zijn door de den joden geboden hulp.’⁴²

Feit is dat Nederland kort na de bevrijding meer tekenen van openlijk antisemitisme toonde dan ooit tevoren, een wonderlijke paradox. Zo schreven Norel en Terlaak Poot:

‘Verweer tegen de pogroms hebben de joden niet geboden (...) Pas toen de nazi’s hun grijpvingers naar hun vermogen en huisraad uitstrekten, werden ze wakker. En toen ook

35 Zie uitgebreider ‘Toepassing van de Successiewet bij sterfgevallen, die elkaar opvolgen ten gevolge van oorlogsgeweld’, *Vakstudie-Maandbericht* 1949, no. 14, onderdeel 53, deel XX: Successiewet.

36 Ook op andere momenten werd soepelheid betracht. Zo wijst Essers op de aanvankelijke ontheffing van het doen van aangifte van door Joden aangehouden tegoeden bij Liro, de terughoudendheid bij het opleggen van boetes, het beperkt berekenen van rente en de ruimere aangiftermijnen. Ook hij concludeert evenwel dat het beleid ten aanzien van boetes en tussenovergangen ruimer had mogen zijn. Essers 2012, p. 518-519.

37 Hoek & Ten Wolde 1989, p. 103-117.

38 Van heel West-Europa leverde Nederland het grootste contingent vrijwilligers voor de *Waffen-SS*: 23.000 man.

39 Ph. Bregstein, ‘Antisemitisme in Nederland’, *De Groene Amsterdammer*, 20 april 1994.

40 Renate Rubinstein in *Vrij Nederland*, 19 mei 1990, geciteerd door Ch. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact (Jubileumuitgave) 2008, p. 9.

41 *Boekhouders na de Holocaust: de kleine Sjoa* | [Joods.nl Nieuws](http://Joods.nl/Nieuws).

42 Van der Heijden 2008, p. 438, citerend uit het in juli 1945 verschenen voormalige verzetsblad *De Patriot*. Jacques Presser relateert dit naoorlogse antisemitisme aan onbehagen, verbonden met latent schuldgevoel. Ben Sijes stelt echter dat het taboe op het vooroorlogse antisemitisme in Nederland zou zijn doorbroken door de nazi-ideologie. Zie uitgebreider Bregstein 1994.

goed. Met grote sluwheid hebben zij voor ongetelde miljoenen onttrokken aan de vijand.⁴³

De Nederlandse Joodse gemeenschap was zodanig gedecimeerd dat ze nauwelijks nog in staat was zich te verweren of haar belangen te verdedigen. Zo vroeg in 1946 de Joodse gemeenschap aan het Amsterdamse gemeentebestuur of er een monument mocht worden geplaatst op het Jonas Daniël Meijerplein. Na drie jaar kwam het antwoord: dat paste niet in het bestemmingsplan.⁴⁴ Ook als het ging om herdenken, gold in Nederland immers de stelregel: ‘geen onderscheid meer’.

Joodse mensen werden gewaarschuwd om geen uitzonderingspositie op te eisen, dit zou het toch al aanwezige antisemitisme verder in de hand werken.⁴⁵ Het was dezelfde redenering die de Nederlandse regering in ballingschap hanteerde toen werd besloten om bij het rechtsherstel geen onderscheid te maken tussen Joden en niet-Joden waardoor voor de zwaar getroffen Joodse bevolkingsgroep geen specifieke voorzieningen werden getroffen. Nederland had immers het standpunt van de geallieerden: na de oorlog mocht geen onderscheid meer gemaakt worden tussen Joodse en andere slachtoffers om te voorkomen dat discriminerende bepalingen tegen bevolkingsgroepen zouden blijven voortbestaan.⁴⁶ De Joodse Nederlanders konden niet anders dan dit beleid aanvaarden óf verdwijnen naar het ‘belofte land’, Israël.

3. Naoorlogs rechtsherstel

3.1 De onbillijke keuze voor billijkheidsrechtspraak

Het gevaar van het opflakkerende naoorlogse antisemitisme gold als onwrikbaar argument om in de herstelwetgeving geen onderscheid te maken tussen Joodse en niet-Joodse oorlogsslachtoffers. Het nadrukkelijk mijden van differentiatie was gegrond in de vrees ‘hetzelfde’ te doen als de nazi’s. Deze principiële stellingname tegen de nazistische rassentheorie was goedbedoeld maar impliceerde een pijnlijk gebrek aan erkenning van het lijden van de Joodse bevolkingsgroep.

De gehanteerde stelregel dat Joodse Nederlanders in de eerste plaats Nederlanders zouden zijn, is bovendien een onjuiste benadering. De Joodse bevolking was immers onteigend, vervolgd, gedeporteerd en vermoord als Jood, niet als Nederlander. Dat maakte

hun droeve lot bijzonder en vereiste een andere benadering.

Om gestolen goederen en geconfisqueerde woningen terug te krijgen, moesten de overlevenden voldoen aan vele juridische en bureaucratische eisen. Dat leidde regelmatig tot een uitputtende strijd gezien de gekozen route voor het naoorlogse rechtsherstel. In dat kader regelde Besluit E 93 wat moest gebeuren met algemeen verbindende voorschriften die door de bezetter waren uitgevaardigd.⁴⁷ Op de A-lijst – de lijst van verordeningen van de bezetter die geacht werden nimmer van kracht te zijn geweest⁴⁸ – stonden alle anti-Joodse verordeningen, dus ook Verordening 154/1941, de bron van de roof en onderbeheerstelling van Joods onroerend goed. Onteigeningen en oorlogskoopovereenkomsten met betrekking tot Joodse percelen werden zodoende nietig verklaard, overigens zonder dat de belanghebbenden zich hierop direct konden beroepen. Art. 30 van Besluit E 93 stelde immers dat aan de nietigheid van de verordeningen geen rechten konden worden ontleend zolang er geen formele regeling was getroffen voor de gevolgen daarvan. Daarvoor diende de ontrechte Joodse burger eerst een verzoek om teruggaaf van ‘zijn’ onroerend goed in te dienen. Het bleek in veel gevallen de start van een moeizaam proces waarbij menig profiteur niet bleek te beschikken over zelfinzicht. Zo meldt een verslag van een Tribunaal-zitting:

‘De 73-jarige Freerk Bonne Harkema, gepensioneerd spoorwegambtenaar, wonende te Assen had een duchtig standje van den Voorzitter der Kamer in ontvangst te nemen toen het koopen en verkoopen van Joodsch bezit ter sprake kwam. De beschuldigde deed alsof hij van den prins geen kwaad wist en durfde zich zelfs nu nog te beklagen, dat hij er “niets aan verdiend had”.’⁴⁹

Schikking in der minne

Geschillen tussen oorspronkelijke huiseigenaren en oorlogskopers werden behandeld door de afdeling Onroerend Goed van de Raad voor het Rechtsherstel. Onder leiding van een notaris-bemiddelaar moesten partijen trachten de teruggave van geroofd/verkoofd onroerend goed minnelijk te schikken.⁵⁰ Met deze figuur hanteerde de Nederlandse herstelwetgeving het billijkheidsprincipe: een afweging van de belangen van zowel de oorspronkelijke eigenaar als de oorlogskoper. Die gekozen rechtsroute leidde niet alleen tot ongelijke uitkomsten in vergelijkbare situaties, deze billijkheidsrechtspraak bleek bovenal een ongeschikt instrument voor het rechtsherstel van de systematische beroving van

43 K. Norel & L.D. Terlaak Poot, *De Tyrannie verdrijven*, Wageningen: Zomer en Keuning Uitgeversmaatschappij, 1947. Norel werd evenwel vrijgesproken van antisemitisme: van een bewuste belediging van de Joodse bevolkingsgroep zou volgens de rechter geen sprake zijn.

44 J. van der Kris, ‘Na Auschwitz kwam de belastingaanslag,’ *NRC Handelsblad* 16 juli 2021.

45 E. Gans, ‘Gojse broodnijd,’ in: E. Gans e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*, Amsterdam: Balans 2003, p. 195-213.

46 Ook de geallieerden hebben volgens de *Military Government Law no 1* het *Reichsbürgergesetz* afgeschaft en daarmee de regeling van 1941 vervallen verklaard.

47 W. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*, (diss. Rotterdam), Rotterdam/Alphen aan den Rijn: Sanders Instituut/Kluwer 2005, p. 60-62.

48 Zie deel 2 van het rechtshistorische drieluik.

49 ‘Gekwanseld met Joods bezit’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 13 maart 1946.

50 Wanneer geen schikking werd bereikt, kon een procedure worden gestart bij de Raad voor het Rechtsherstel.

Joodse mensen.⁵¹ Wanneer de bodem onder het bestaan is weggeslagen, is een beroep op redelijkheid en compromisbereidheid nauwelijks op zijn plaats. Het compromiskarakter van de billijkheidsrechtspraak creëerde bovendien ruimte om Joodse overlevenden verwijten te maken wanneer zij bezwaar maakten tegen een voorgesteld compromis.

De erven van de Joodse onroerendgoedeigenaar Blom kregen het verwijt veeleisend te zijn. In een intern ambtelijk stuk schreef de betrokken ambtenaar dat de gemeente zich geenszins verplicht diende te voelen 'rekening en verantwoording af te leggen' over het beheer van de panden in de voorbije oorlogsperiode, Joodse huiseigenaren moesten juist tevreden zijn met 'de spontane medewerking van de gemeente'. Daaraan werd toegevoegd dat de gemeente Rotterdam van andere huiseigenaren slechts waardering had gekregen.⁵² In een dergelijk klimaat nodigde het niet uit om te protesteren of te procederen. De erven werden overigens in het gelijk gesteld.⁵³ Dat gold (deels) ook in de zaak-Hertzberger wiens huis aan de Westersingel 88 tijdens de bezetting door de gemeente Rotterdam voor de grondprijs was aangekocht als ambtswoning voor NSB-burgemeester F.E. Müller. Hertzberger vorderde na de oorlog in een gerechtelijke procedure ruim f 125.000 wegens huurderiving van pand en inventaris, waardedalingen en schadevergoedingen. Bij monde van de gemeenteadvocaat Coert werd hem te verstaan gegeven dat hij juist dankbaar moest zijn dat de gemeente als oorlogskoper was opgetreden zodat een deel van de inboedel niet was geroofd. In het uiteindelijke vonnis van 31 maart 1951 werd Hertzberger grotendeels in het gelijk gesteld.⁵⁴

Uit deze voorbeelden blijkt dat de keuze voor de billijkheidsrechtspraak in de praktijk het te vermijden antisemitisme juist kon aanwakkeren. De goede intenties bleken te leiden tot schadelijke neveneffecten.

3.2 De onverwachte rekening

Het met terugwerkende kracht ongedaan maken van de roof van onroerend goed had een onverwachte kant: de oorspronkelijke eigenaar werd ook aansprakelijk voor achterstallige belastingen en/of erfpachtcanons over de

jaren van zijn 'afwezigheid'.⁵⁵ Ten aanzien van tijdens de bezetting verkochte panden konden deze financiële kwesties geregeld worden tussen de oorlogskoper en de oorspronkelijke eigenaar, bijvoorbeeld in een minnelijke schikking. Voor panden die tijdens de oorlog onder beheer waren gebleven, bestond die mogelijkheid niet.⁵⁶ In die situatie bleef de herstellwetgever buiten beeld, wat het voor de oorspronkelijke eigenaar lastig maakte om via de rechter deze kosten te verhalen.⁵⁷ De wanbetalers waren immers niet altijd te achterhalen omdat de administratie van oorlogsbeheerders zoals de ANBO allerminst op orde was.⁵⁸

Wanneer dit Joods vastgoed overging op een door het NBI aangestelde beheerder of bewindvoerder bevatten de overgedragen dossiers regelmatig openstaande aanslagen in de gemeentelijke heffingen over voorbije oorlogsjaren. Vaak bleken ook deze nieuwe beheerders en bewindvoerders dergelijke posten door te schuiven aan hun opvolger. Het beheer van of de bewindvoering over een individueel pand wisselde immers vrij vaak in de jaren tussen bevrijding en definitief rechtsherstel.⁵⁹

Kort na de oorlog verklaarde de Minister van Financiën dat het invorderen van grondbelasting (een rijksheffing) over de tijdvakken waarin de goederen onder beheer waren gesteld niet gerijmd kon worden met 'de billijkheid en derhalve achterwege moet worden gelaten'.⁶⁰ De openstaande posten inzake deze grondbelasting zouden daarom als oninbaar worden afgeschreven. Op lokaal niveau voerden gemeenten echter hun eigen beleid ten aanzien van onbetaalde heffingen, daarbij speelde de billijkheid een rol van weinig betekenis.

Een Joodse belanghebbende werd door de gemeente Den Haag aangeslagen in de straatbelasting over het jaar 1943, hoewel zijn pand in dat jaar onder beheer had gestaan.⁶¹ Zijn bewindvoerder vocht deze aanslag aan omdat deze belanghebbende 'van alle genot der zaak was verstoken'. Het onder beheer stellen van Joods eigendom was immers

51 Zie uitgebreider W. Veraart 2005.

52 H. Piersma & J. Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1945*, Amsterdam: Boom 2015, p. 149.

53 NA 2.09.48.02, inv. 166, Erven Blom vs. Gemeente Rotterdam/NBI. Vonnis 25 juni 1947.

54 NA 2.09.48.02, inv. 177, Hertzberger vs. Gemeente Rotterdam/NBI. Vonnis 3 mei 1951. De geclaimde vergoeding voor waardevermindering van pand en inventaris werd afgewezen omdat deze schade zou zijn ontstaan door gebruik van het pand door geallieerde strijdkrachten in de periode van 7 mei 1945 tot begin februari 1949.

55 W. van Meurs, M. Lak & M. Oprel, *Joodse burgers in Nijmegen: onteigening en rechtsherstel*, Nijmegen: Radboud Universiteit/Advies & Actualiteit, maart 2022, p. 8 melden: 'Reconstructies laten zien dat talrijke berooide Joodse eigenaren hun vastgoed direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.' Overigens ontbreken de bronverwijzingen naar concrete voorbeeldzaken.

56 Art. 90 Besluit E 100 bepaalde dat dit onder beheer gebleven onroerend goed werd teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaar of de erfgenamen.

57 Dat gold ook voor panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Zie Piersma & Kemperman 2015.

58 Na het keren van de oorlogskansen in 1943 werd de ANBO slordig in nakoming van betalingsverplichtingen.

59 Van Meurs, Lak & Oprel 2022, p. 58-59.

60 Deze voormalige rijksbelasting betrof een heffing ten aanzien van zowel de gebouwde als voor de ongebouwde eigendommen naar de 'belastbare opbrengst', de gemiddelde huur- of pachtwaarde.

61 Op grond van art. 7 van de door de bezetter ingevoerde Verordening 154/1941. Deze Verordening werd na de bevrijding geplaatst op de A-lijst en werd zodoende geacht nimmer van kracht te zijn geweest.

niets anders 'dan bezitsontneming van alle Joodse eigendommen ten bate van Duitsland of deszelfs handlangers'.⁶² De Hoge Raad oordeelde anders.⁶³ Het onder beheer stellen van het Joodse grondbezit zou volgens de letter van deze 'rechtsregel' niet tot gevolg hebben dat de eigendom van die goederen voor belanghebbende verloren zou zijn gegaan, hij zou daarom tijdens zijn 'afwezigheid' in de oorlogsjaren terecht als genothebende in de straatbelasting zijn aangeslagen. De Hoge Raad erkende weliswaar dat deze aanslag tot een 'onbillijke heffing' kon leiden, maar oordeelde dat de rechter daarin geen uitkomst kon brengen, 'doch slechts de heffende gemeente zelve'. De aanslag werd zodoende gehandhaafd. De annotator bij dit arrest betoogde dat deze strikt grammaticale uitleg tot de conclusie leidde dat dergelijke verordeningen, die geacht werden nimmer van kracht te zijn geweest, toch zouden gelden: 'Ondanks alle juridische dialectiek zal het velen moeite kosten te beamen, dat de georganiseerde ontrecting van een bevolkingsgroep voor den Nederlandsen rechter "wet" kan zijn.'⁶⁴

Ook zonder deze, vaak tevergeefse rechtsgang accepteerden veel Joodse ontrecten dat zij dergelijke kosten moesten betalen, ook al stamden de gemeentelijke heffingen uit jaren die waren doorgebracht in een kamp of in onderduik. De afgelopen jaren werd nadrukkelijk gekeken naar de vaak kwalijke rol die Nederlandse gemeenten hebben gespeeld bij dit aspect van het naoorlogse rechtsherstel.

In 2013 werd ontdekt dat de gemeente Amsterdam aan Joodse burgers die waren teruggekeerd uit de kampen of de onderduik aanzienlijke boetes had opgelegd inzake erfpachtcanons die gedurende de oorlogsjaren niet waren betaald. Deze wrange werkwijze kwam aan het licht bij de digitalisering van de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam. In 2014 besloot de gemeente om recht te zetten wat rechtgezet kon worden. Waar mogelijk werd het boetebedrag aan te individualiseren nabestaanden terugbetaald, het bedrag van de erfpachtcanon zelf werd voor collectieve doelen beschikbaar gesteld.⁶⁵ De gemeente Den Haag voerde in 2015 een vergelijkbaar onderzoek uit naar eveneens ten onrechte nagevorderd straatgeld.

Onder het mom van moreel rechtsherstel werd 2,6 miljoen euro beschikbaar gesteld.⁶⁶

Deze besluiten van gemeenten tot terugbetaling van onterecht gevorderde bedragen hebben een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de uitgebreide vertelling over het naoorlogse rechtsherstel voor Joodse mensen.

3.3 Schuld bekennen, sorry zeggen en dan...

De Raad voor het Rechtsherstel beschouwde de meeste zaken eind jaren vijftig als afgehandeld.⁶⁷ In de jaren negentig landde het rechtsherstel ten aanzien van Joodse mensen weer prominent op de politieke agenda. In hoog tempo werd een vijftal onderzoekscommissies geïnstalleerd.⁶⁸ Als eerste werd in maart 1997 de Contactgroep Tegoeden WO II ingesteld. Deze *Commissie-Van Kemenade* deed onderzoek naar de roof van eigendommen van Joodse mensen in Nederland en naar de wijze waarop uitvoering was gegeven aan het naoorlogse (materiële) rechtsherstel. In juli van dat jaar volgde de Begeleidingscommissie Onderzoek Tegoeden WO II (*Commissie-Scholten*)⁶⁹ en in december de Commissie van Onderzoek Liro-archieven (*Commissie-Kordes*).⁷⁰ Later volgden de *Commissie-Ekkart* (kunst) en de *Commissie-Van Galen* (Indische tegoeden).

Gemeenschappelijk streven van deze vijf commissies was het in beeld brengen van mogelijke fouten gemaakt met de teruggave van geroofde roerende en onroerende goederen van Joodse oorlogsslachtoffers. De herstelwetgeving zelf werd echter niet ter discussie gesteld. Ten onrechte, meent Staal omdat deze wetgeving 'geen rekening hield met het feit dat de Joden, in tegenstelling tot andere groeperingen in de samenleving tijdens de oorlogsjaren, systematisch waren beroofd en vervolgens vermoord'.⁷¹

De eindconclusie van deze commissies luidde dat het naoorlogse rechtsherstel in grote lijnen correct zou zijn verlopen,

62 De procedure werd door de bewindvoerder gevoerd namens de afwezige Joodse eigenaar van het pand.

63 Hoge Raad 18 januari 1950, ECLI:NL:HR:1950:288, NJ 1950/690.

64 Noot D.J. Veegens bij HR 18 januari 1950, ECLI:NL:HR:1950:288, NJ 1950/690. Het geheel van de rechtsverhoudingen en feitelijke omstandigheden op 1 januari 1943 wees volgens Veegens ondubbelzinnig op belastingplicht van de 'Verwalter' als genothebende, niet van de voormalige Joodse eigenaar.

65 Zie Piersma & Kemperman 2015. Het gecompenseerde bedrag aan erfpachtcanon bedroeg € 10 miljoen.

66 Vgl. R. te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse huiseigenaren van onroerend goed 1940-1955*, Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017. Tegen de achtergrond van een onttakelde stad oordeelden onderzoekers naar het gemeentelijk beleid van Rotterdam milder, hoewel ook deze gemeente financieel voordeel had van anti-Joodse maatregelen. Zie H. Piersma & M. van den Berg, *Ontrecting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrecting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*, NIOD rapport juni 2020.

67 Eind 1968 werden evenwel nog Joodse bezittingen afkomstig van Liro tegen te lage waarden verkocht aan personeelsleden van het Ministerie van Financiën. Zie J. Boom & S. Pleij, 'Voor een prikkie, joods bezit aan ambtenaren verkocht', *De Groene Amsterdammer*, nr. 50, 10 december 1997.

68 Ook naar geroofde bezittingen van Sinti, Roma en naar de zgn. Indische tegoeden werd onderzoek verricht, ik bespreek dat verder niet.

69 Deze commissie deed onderzoek naar de afhandeling van het rechtsherstel bij banken en verzekeraars.

70 Het onderzoek naar tastbare goederen (zaken) was speerpunt van onderzoek van deze commissie.

71 Ph. Staal, *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van Joodse oorlogswezenen*, Delft: Eburon 2008, p. 220-221. In vergelijkbare zin I. de Haan, 'Het morele krediet van het Joodse leed', *De Groene Amsterdammer*, 13 januari 1999 verwijzend naar de talloze weeffouten in het herstelrecht die in diverse rapporten zijn geconstateerd.

maar dat niettemin sprake was van ernstige tekortkomingen die voor betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties konden hebben. De overheid onderschreef dit oordeel:

‘De regering erkent ten volle – terugkijkend met de wetenschap en de ogen van nu – dat er teveel formalisme, bureaucratie en vooral kilte in het rechtsherstel is geweest. Daarvoor spreekt de regering oprechte spijt en verontschuldigingen uit naar degenen die toen hebben geleden, zonder overigens verkeerde bedoelingen te veronderstellen bij degenen die toen verantwoordelijkheid droegen. Desalniettemin dringt zich uit de rapporten geen andere conclusie op dan dat de verantwoordelijkheid bij de uitvoering van het beleid en de toepassing van wetgeving niet altijd op de juiste manier is genomen. Er zijn fouten en tekortkomingen geconstateerd die onder ogen moeten worden gezien en waar conclusies aan verbonden moeten worden.’⁷²

Benadrukt werd dat de door de overheid te betalen goeddoening geen herziening van het rechtsherstel betrof, maar ‘een erkenning van morele aanspraken’ van de Joodse gemeenschap. De betaalde compensatie is bekend geworden onder de naam Maror-gelden: Morele Aansprakelijkheid ROof en Rechtsherstel.⁷³ Deze herstelbetalingen van f 400 miljoen – waartoe ook een compensatie behoorde voor de resterende gelden van de *Pauschalregelung* ad f 5,5 miljoen⁷⁴ – was in de ogen van de Nederlandse regering een eindstation:

‘De regering wil met het ter beschikking te stellen bedrag uitdrukkelijk finaal recht doen aan de kritiek op de bejegening van betrokken vervolgingsslachtoffers in het rechtsherstel en de gevolgen die dat heeft gehad voor hun verdere bestaan.’⁷⁵

Dit eindstation van de compensatie betrof het overheids-optreden in zijn geheel, met inbegrip van lokale overheden. Van het regeringsstandpunt dat met de Maror-gelden finaal recht was gedaan, werd in 2014 door Amsterdam afgeweken, ook het Haagse stadsbestuur is overgegaan tot ‘compensatie voor immoreel geheven erfpacht en straatbelasting’ (zie paragraaf 3.2). Daarnaast heeft ook de NS in 2020 op individuele basis compensaties verstrekt aan onder meer de Joodse gemeenschap voor het transport tijdens de oorlogsjaren naar de vernietigingskampen.⁷⁶ De discussie over financiële compensatie voor oorlogsslachtoffers is

daarmee opnieuw opengebroken. In deze wirwar van excuses en compensatie is echter geen plaats ingeruimd voor de groep Duitse Joden die door Nederland als vijandelijke onderdaan werden aangemerkt. Het betreft weliswaar een kleine groep maar hun naoorlogse lot was intens triest.

4. Stateloosheid

4.1 De ontnomen nationaliteit

Veel literatuur over de Joodse mens in het bevrijde Nederland verhaalt op indrukwekkende wijze over de bureaucratische, vaak antisemitisch gekleurde houding waarmee deze bevolkingsgroep in de naoorlogse jaren werd geconfronteerd.⁷⁷ De Duitse Joden vormen slechts een beperkt hoofdstuk in deze omvangrijke vertelling. Uit de summier aanwezige statistieken kan worden afgeleid dat in mei 1940 ongeveer vijf- à zesduizend vanuit Duitsland gevluchte Joodse mensen – met of zonder verblijfsvergunning – in Nederland verbleven.⁷⁸ Slechts een klein aantal van hen overleefde de oorlog, de geschatte omvang van deze groep is vijfhonderd tot zeshonderd personen.⁷⁹

Deze Duitse Joden vormen een bijzondere groep: op 26 november 1941 werd immers hun Duitse staatsburgerschap ontnomen op grond van de *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz*.⁸⁰ Deze verordening hield onder meer in dat Duitse Joden die hun verblijf in het buitenland hadden de Duitse nationaliteit verloren.⁸¹ De naar Nederland gevluchte Duitse Joden waren vanaf dat moment officieel stateloos (apatride). In de praktijk waren ze al in 1935 *de facto* stateloos geworden als gevolg van de *Nürnberger Gesetze* (de Neurenberger rassenwetten), zoals Karlsberg, voorzitter van het Verbond van stateloze slachtoffers van het fascisme, beschreef:

‘Formeel kan hieruit volgens mijn opvatting alleen worden geconcludeerd dat de in November 1941 door de Duitse Rijksregering stateloos verklaarde voormalig Duitse Joden zeer zeker van dit tijdstip af ook formeel a-patriden in de zin van het Volkenrecht werden. (...) Maar ik beschouw het als mijn plicht erop attent te maken dat (...) vooral ook de materieel-rechtelijke zijde van het probleem de personen-

72 *Kamerstukken II* 1999/00, 25839, nr. 13, brief van 21 maart 2000.

73 Daarnaast werd f 50 miljoen betaald door de verzekeraars, f 50 miljoen door de Nederlandse banken en f 264 miljoen door de effectenbeurs. In totaal werd f 764 miljoen betaald aan de Joodse gemeenschap.

74 Dit renteloze bedrag was gecorrigeerd voor inflatie.

75 *Kamerstukken II* 1999/00, 25839, nr. 13, Brief van 21 maart 2000, p. 9.

76 Deze strijd voor goeddoening startte met Salo Muller wiens ouders per trein werden vervoerd naar Westerbork en in Auschwitz zijn omgebracht. De compensatie ziet op vijf- à zesduizend mensen. Dat betreft niet alleen de nog levende Joden, Roma en Sinti die naar de vernietigingskampen zijn vervoerd, maar ook hun weduwen en weduwnaars of hun kinderen.

77 Zie o.m. M. Citroen, *U wordt door niemand verwacht: Nederlandse joden na kampen en onderduik*, Amsterdam: Alfabet Uitgevers 2021 (herdruk) en Berghuis 1999. Daarnaast beschrijft I. Lipschits, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland*, Amsterdam: Schilt Publishing 2001 hoe drie dagen na de bevrijding van kamp Dachau de eerste Franse en Belgische regeringsvertegenwoordigers arriveerden. Twintig dagen later werd nog steeds gewacht op een vertegenwoordiger van de Nederlandse regering.

78 C.K. Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid. Het Nederlandse toelatingsbeleid voor vluchtelingen en displaced persons van 1945 tot 1956* (diss. Utrecht), Amsterdam: Thela Thesis 1999, p. 30.

79 NA. 2.09.45, inv. 1923 en NA 2.05.117, inv. 7506. Het totaal aantal Joodse vluchtelingen in Nederland bedroeg in mei 1940 overigens ongeveer zestienduizend personen.

80 *Reichsgesetzblatt* nr. 133.

81 Voor Arische vrouwen, die met een Jood getrouwd waren en voor mensen met zowel Arisch als Joods bloed gold deze regeling niet. Zie NA, 2.09.45, nr. 812, 20 april 1942.

groep in kwestie als statenlozen doet voorkomen (...) vanaf het moment waarop hun de essentiële kenmerken van de Duitse nationaliteit ontbraken.⁸²

Joodse mensen konden immers al sinds 1935 niet meer deelnemen aan het publieke leven, ze hadden geen stemrecht meer en konden geen reis- of identiteitsbewijs meer verkrijgen.⁸³ Na het formele verlies van hun nationaliteit in 1941 verergerde de situatie voor Duitse Joden, ook in Nederland. In die periode betekende stateloos zijn immers dat geen enkele bescherming meer wordt genoten van een Staat: een stateloze persoon is verweesd.⁸⁴

4.2 Een onthutsende politiek

In de chaos kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog wist niemand precies hoe de machtsverhoudingen in Nederland lagen. Het Militaire Gezag, het Ministerie van Justitie, de geallieerden en de (Londense) regering bemoeiden zich allemaal met het Nederlandse bestuur. Dat ging ten koste van de eensgezindheid en de besluitvorming. Over belangrijke onderwerpen, zoals de rechtspositie van de Duitse Joden, werd bovendien zeer verschillend gedacht.

Duidelijk was dat de Nederlandse samenleving zocht naar antwoorden, gerechtigheid en represailles voor het leed dat hun door de bezetter en zijn handlangers was aangedaan. Kort na de bevrijding werden daarom duizenden van collaboratie en landverraad verdachte mensen vastgezet in interneringskampen. Ronduit verbijsterend is dat ook de groep stateloze, aanvankelijk Duitse Joden in kampen werd vastgezet, hoewel Joodse mensen de grootste slachtoffers waren van het naziregime. Toch werden deze stateloozen geassocieerd met Rijksduitsers. In afwachting van administratieve formaliteiten werden ze samen met gearresteerde NSB'ers en andere landverraders in kamp Westerbork geïnterneerd, andere Duits-Joodse overlevenden van Bergen-Belsen werden naar een kamp in Limburg gestuurd waar ook SS'ers gevangen zaten. Aangezien er geen onderscheid tussen de gevangenen werd gemaakt, waren ook de Joodse geïnterneerden verplicht te verschijnen op appel, dwangarbeid te verrichten en moesten zij zelfs strafexercities uitvoeren.⁸⁵ Deze associatie van Duitse Joden met Rijksduitsers was in ieder opzicht ongepast gezien het feit 'dat de behandeling van deze personen als Rijksduitsers in de overgrote meerderheid een meer dan onverdiende discriminering van slachtoffers van het Hitler-regiem' betekende.⁸⁶ Ook een groep Nederlandse Joden stelde dat

'het in flagrante strijd was met de beste Nederlandsche tradities en met de meest elementaire rechtvaardigheid wanneer de overheid de statenloze (ci-devant Duitsche) joden doet beschouwen en behandelen als Duitschers.'⁸⁷

Het Militair Gezag besloot daarop de niet-Nederlandse Joden op gelijke voet met Nederlandse Joden te behandelen: een zwichten voor een mogelijk 'onvriendelijke stemming' tegen de Duitse Joden zou immers duiden op het toegeven aan antisemitische tendensen. Op 23 juni 1945 werden zij daarom vrijgelaten uit de kampen.⁸⁸ Op grond van de *Elfte Verordning* beschouwde het Militair Gezag deze groep Duitse Joden als stateloos, dat stempel bood hun onder het Militair Gezag nog enige bescherming.

De ontkennde stateloosheid

Vanaf 1 september 1945 nam het Ministerie van Justitie de taken van het Militair Gezag over. Het vreemdelingenbeleid wijzigde daardoor aanzienlijk: Justitie legde nog meer het accent op controle van ongewenste vreemdelingen en was sneller geneigd om ook voormalige vluchtelingen uit Nederland te weren.⁸⁹ De naoorlogse werkelijkheid werd nog gecompliceerder doordat ook de gedragslijn ten opzichte van de (voormalig) Duitse Joden afweek van de eerdere stempel van stateloosheid verleend door het Militaire Gezag. Het ministerie erkende immers de *Elfte Verordning* inzake het verlies van de Duitse nationaliteit voor elders verblijvende Duitse Joden niet.⁹⁰ Dit betekende aanvankelijk dat de Duitse Joden hun oorspronkelijke Duitse nationaliteit zouden behouden, hoewel het merendeel van hen zich er uit alle macht tegen verzetten weer Duitser te moeten zijn.

Waarschijnlijk was dit tegen de nadrukkelijke wil van betrokkenen in verleende 'herstel van de nationaliteit' goedbedoeld, de gedachte was dat dit het indienen van schadeclaims bij de Duitse Staat zou kunnen bevorderen. Voor de groep Duitse Joden bracht deze goedbedoelde poging echter pijnlijke complicaties met zich mee: de kwalificatie als Duitse vijandelijke onderdaan impliceerde een confrontatie met gevoelens van wraak en haat die werden gestapeld op de antisemitische houding van veel Nederlanders. Daarnaast bestond zelfs het risico Nederland uitgezet te worden.

82 NA 2.05.87, inv. 1151, memorandum B. Karlsberg van 17 juni 1945.

83 Een uitzondering gold voor speciale paspoorten met een stempel 'J'. Het werd Joodse mensen echter in 1937 nadrukkelijk verboden terug te keren naar Duitsland na een verblijf in een ander land.

84 Pas met de in 1954 en 1961 gesloten verdragen inzake stateloosheid ontstond enige bescherming voor deze groep.

85 D. Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1990, p. 128-130.

86 NA 2.05.87, inv. 1151, memorandum B. Karlsberg van 17 juni 1945.

87 Brief van 1 juni 1945 gericht aan het Militair Gezag, zie Berghuis 1999, p. 22. Een volstrekt ander geluid kwam van enkele andere Joodse Nederlanders die een definitief verblijfsverbod voor Duitse Joden in Nederland bepleitten, zie NA 2.09.5026, inv. 397, afschrift brief van M.T. Helmstadt van 21 november 1945. De situatie van de Nederlandse Joden zou te kritiek zijn om deze omwille van een groep 'volksvreemden' nog meer in de waagschaal te leggen, stelden zij. Hun verzoek werd overigens afgewezen.

88 Berghuis 1999, p. 23 en voetnoot 20. Anders: Presser 1965, deel 2, p. 368-369. Presser schetst een negatiever beeld van de houding van het Militair Gezag ten aanzien van de behandeling van deze groep Duitse Joden.

89 Berghuis 1999, p. 25.

90 Voor een overzicht van de hoogoplopende discussies tussen het Militaire Gezag en het Ministerie van Justitie op dit punt zie Berghuis 1999, p. 19-31.

Kort na de oorlog was de anti-Duitse gezindheid in Nederland dermate scherp en algemeen dat zelfs werd voorgesteld om over te gaan tot uitzetting van alle Duitsers die sinds de jaren twintig naar Nederland waren gekomen.⁹¹ Daarbij zou het lifo-systeem gelden, waardoor de laatst aangekomen Duitsers – veelal de Joodse vluchtelingen – als eersten Nederland zouden moeten verlaten.⁹² Op 11 september 1946 begon operatie *Black Tulip* met het uitwijzen van Duitsers uit Amsterdam.⁹³ Tot november 1946 werden duizend mensen met een vijandelijke nationaliteit (met name Duitsers en Oostenrijkers) naar hun land van herkomst teruggestuurd, overigens met instemming van deze ‘gedupeerden’.⁹⁴ Omdat toestemming van de bezettingsautoriteiten in Duitsland ontbrak, gaf Nederland eind 1946 de hoop op grootschalige deportaties op.

Een nadelig effect van het ‘herstel’ van de Duitse nationaliteit was bovendien dat deze groep Duitse Joden ook gold als vijandelijke onderdanen volgens het Besluit E 133. Deze formele benadering impliceerde dat het vermogen van deze Joodse mensen – net als bij ‘andere’ vijandelijke onderdanen – van rechtswege overging op de Staat. Overigens bestond de eigendom van deze Duitse Joden veelal slechts uit een vordering op de Liro, aangezien ook voor hen de eerder besproken Liro-verordeningen golden. Het betekende overigens ook dat van hun in beslag genomen vijandelijk vermogen geen belasting kon worden geheven: het vermogen was immers al eigendom van de Staat.⁹⁵

Een gewijzigd standpunt met beperkte reikwijdte

In de zomer van 1946 herzag de regering haar standpunt ten opzichte van de rechtspositie van de Joden van oorspronkelijk Duitse nationaliteit. Wanneer deze personen voor 25 november 1941 al in Nederland verbleven en zodoende hun Duitse nationaliteit hadden verloren, werden zij voortaan als stateloos burger beschouwd.⁹⁶ Opmerkelijk genoeg gold dit gewijzigde standpunt niet voor het Besluit E 133. De formalistische redenering was dat deze groep (inmiddels stateloze) Joden gedurende enige tijd tijdens de oorlog nog Duits staatsburger waren geweest. Art. 2 Besluit E 133 bepaalde immers:

‘Voor de toepassing van bij of krachtens dit besluit uitgevaardigde bepalingen worden als vijandelijke onderdanen aangemerkt (...) 2. Natuurlijke personen, die onderdanen

zijn of te eeniger tijd *na den tienden Mei 1940* zijn geweest van een vijandelijke staat.’ [curs. SD]

Op het meetmoment (10 mei 1940) beschikten de Duitse Joden weliswaar niet *de facto*, maar wel *de jure* over de Duitse nationaliteit. Ondanks de latere ontneming daarvan werden ze aangemerkt als vijandelijke onderdanen: hun vermogen werd (of bleef) zodoende eigendom van de Staat en werd ten behoeve van de Staat beheerd door het NBI.

Aan deze wrange vermogensrechtelijke gevolgen kon alleen worden ontkomen door de keuze voor de Nederlandse nationaliteit (naturalisatie),⁹⁷ de aanvraag van een ‘ontvrijdingsverklaring’ bij het NBI of gebruikmaking van de mogelijkheid in de Bestemmingswet. Het verzoek om voor deze beperkte groep Joodse slachtoffers te voorzien in een groepsgewijze ontvrijding werd afgewezen.⁹⁸ De gevolgen van dit uiterst formele standpunt van de Nederlandse overheid was dat iedere voormalige Duitse, inmiddels stateloze Jood individueel een procedure voor naturalisatie, ontvrijding of voor de Bestemmingswet diende te starten om het eigen vermogen terug te krijgen.

In de praktijk betekende dit de verplichting te voldoen aan allerlei formaliteiten. Zo moest het uitgebreide verzoek tot ontvrijding niet alleen een opgave bevatten van persoonlijke gegevens, maar ook van de (vroegere) nationaliteit en redenen van het verlies daarvan. Voor inmiddels in het buitenland levende Joodse mensen was bovendien een verklaring verplicht van de betrokken Nederlandse Consulaire vertegenwoordiger. Eerst na ontvangst van het verzoekschrift met alle vereiste stukken en nadat de verschuldigde kosten ad *f* 50 waren overgemaakt aan het NBI werd het rekest in behandeling genomen.⁹⁹ Wanneer betrokkene was aan te merken ‘als een slachtoffer van het naziregime die van die vervolging blijvende ernstige nadelen heeft ondervonden ten aanzien van zijn/haar persoon, gezin of vermogen’ zou een snellere behandeling van de aanvraag volgen. Toch kon een positief antwoord – en dus teruggave van het eigen vermogen – nog lange tijd op zich laten wachten. Zo werd op het verzoek tot ontvrijding van Robert Leopold Israel Adler van 26 juni 1949 pas op 7 januari 1952 positief beslist.¹⁰⁰

Ook de Bestemmingswet 1951 kon enig soelaas bieden. Art. 12 van deze wet bood immers de mogelijkheid om ‘in het algemeen belang’ een verzoek in te dienen tot teruggave van eerder in beslag genomen vijandelijk vermogen. Aanvankelijk was de voorgestelde bepaling uitgebreider

91 In 1946 verbleven er ongeveer 25.000 mensen met de vijandelijke nationaliteit in Nederland.

92 M.D. Bogaarts, ‘Weg met de Moffen’, *BMGN* 1981, afl. 2, p. 341-352. Eerder werd evenwel aan de *American Federation of Jews from Central Europe* gemeld dat ‘Duitsche en staatsloze Joden’ die voor 10 mei 1940 in Nederland gevestigd waren ‘voorlopig ongemoeid zullen worden gelaten’. NA 2.09.5026, inv. 397, brief 28 december 1945.

93 M. Schrover, ‘The Deportation of Germans from the Netherlands 1946-1952’, *Immigrants & Minorities*, March 2015.

94 *Kamerstukken II 1946/47*, 2-IV, nr. 8.

95 Zie deel 2 van het drieluik waarin HR 6 april 1955, ECLI:NL:HR:1955:AY2457, *BNB* 1955/187 is besproken.

96 NA 2.09.5026, inv. 350. Vanaf oktober 1946 verkreeg deze groep bovendien het recht op een werkvergunning en een vreemdelingenpaspoort.

97 Berghuis 1990, p. 221.

98 Na 2.05.117, inv. 7506, verzoek van 22 januari 1952 van de Nederlands-Israelitische Kerkgenootschap aan de regering om maatregelen te treffen voor massale ontvrijding en een vereenvoudigde procedure voor naturalisatie.

99 Nadrukkelijk werd vermeld dat geen teruggave van dit bedrag zou plaatsvinden wanneer negatief werd beslist op het verzoek.

100 NA 2.09.16.01, inv. 6192.

verwoord: ook in gevallen van *grove onbillijkheid* zouden de Ministers van Justitie en Financiën bevoegd zijn om *binnen een jaar* vijandelijk vermogen terug te geven aan de voormalig eigenaren. Dat lijkt bij uitstek een bepaling bedoeld voor teruggave van het in beslag genomen vermogen van de groep Duitse Joden die ten onrechte als vijandelijke onderdaan was aangemerkt. Met een interne nota werd deze mogelijkheid echter geschrapt. Geargumenterd werd dat voor het ‘enkele geval’ waarin de eerdere inbeslagname van vermogen een ‘grove onbillijkheid’ zou zijn, een eventuele teruggave ook gebaseerd zou kunnen worden op het ‘algemeen belang’. Daaraan werd toegevoegd dat dergelijke onbillijkheden zich nauwelijks zouden voordoen aangezien verondersteld dat die betrokkenen in de afgelopen vijf jaar wel een verzoek om ontvijanding zouden hebben ingediend.¹⁰¹ Die veronderstelling ging voorbij aan de werkelijkheid waarin de Duitse Joden en hun erfgenamen verkeerden. Bovendien verdween met het schrappen van deze bepaling ook de beloofde termijn voor snelle afdoening. Ten aanzien van tijdig ingediende verzoeken tot teruggave door slachtoffers van het naziregime werd weliswaar op grond van de ‘Richtlijnen 1951’ doorgaans gunstig beschikt,¹⁰² toch kon afhandeling in de praktijk lang duren, zoals de casus *Benjamin* toont.

Otto Hermann Benjamin, een Duitse Jood, vluchtte in 1933 voor de Jodenvervolgning naar Zwitserland, zijn vermogen in Duitsland was toen al in beslag genomen. Zijn Nederlandse vermogen betrof een effectenportefeuille ter waarde van f 600.¹⁰³ Deze effecten had Benjamin in 1947 geschonken aan zijn neef Ernst Stern. Benjamin overleed vervolgens op 15 augustus 1950. Zijn effectenbezit was evenwel op grond van het Besluit E 133 overgegaan op de Nederlandse Staat, aangezien op het meetmoment (10 mei 1940) Benjamin nog steeds beschikte over de (later afgenomen) Duitse nationaliteit. Het beheer over dit vijandelijk vermogen werd gevoerd door het NBI.¹⁰⁴ Op 1 augustus 1955 verzocht neef Stern op grond van de Bestemmingswet 1951 om teruggave van de aan hem geschonken effecten.¹⁰⁵ De correspondentie toonde dat het NBI Benjamin – na enige aarzeling – toch beschouwde als een slachtoffer van het naziregime. Toch verliep de teruggave van de effecten niet soepel. De schenking in 1947 was immers volgens het NBI nietig nu deze was gedaan op het moment dat Besluit E 133 gold. Het Nederlandse vermogen van Benjamin was zodoende eigendom van de Staat. Ook

de aan neef Stern verleende cessie van de rechten op de effectenportefeuille door de andere erfgenamen werd betiteld als ‘nietig’. Uiteindelijk adviseerde het NBI het ministerie om ‘ter vermindering van een in verhouding tot het zeer geringe vermogensbelang te omslachtige en kostbare procedure’ Stern toch als (enig) rechtverkrijgende te beschouwen.¹⁰⁶ Uiteindelijk werd in de lente van 1957 door de Minister van Justitie en de Minister van Financiën geoordeeld dat het ‘in het algemeen belang was’ het vermogen ‘terug te doen keren’ aan Stern.

De bescheiden effectenportefeuille heeft dan twaalf jaar lang onder beheer gestaan van het NBI, over eventuele teruggave van de in die jaren aan Benjamin doorberekende beheerskosten zwijgt de Bestemmingswet.

5. Conclusie

In de chaos en ontredde die kort na de bevrijding het Nederlandse klimaat bepaalde, probeerde ook de overheid haar weg te zoeken. Bijna tachtig jaar na de oorlog resulteert een reconstructie van de gebeurtenissen in die naoorlogse onrust al snel in een moreel oordeel. In een zee van ‘troosteloze baatzuchtigheid en onverschilligheid’¹⁰⁷ toonde de Nederlandse overheid en haara instanties als de NBI en de Belastingdienst immers vooral een boekhoudersmentaliteit. Hoewel iedereen begrip kan opbrengen voor de gecompliceerde procedures die gepaard gingen met het rechtsherstel, bevat het verhaal over de wijze waarop deze overheidsinstanties met die materie zijn omgegaan ook beschamende hoofdstukken. De drie delen van het rechtshistorische drieluik verhalen elk op een afgebakend terrein hoe die bureaucratische mentaliteit zich heeft gekeerd tegen niet alleen de individuele mens, maar ook de menselijkheid in ons allemaal. Het rechtsherstel dat snel en efficiënt had moeten verlopen, verliep daardoor grimmig en moeizaam. In het eerste deel is verhaald hoe het streven van het NBI naar een snelle afhandeling van het rechtsherstel afbreuk heeft gedaan aan het rechtvaardigheidsgehalte. Het tweede deel van het drieluik vertelde over Liefstincks streven naar monetair herstel van het land, waarbij ook op het fiscale domein individuele belangen ondergeschikt werden gemaakt aan het landsbelang. In dit derde afsluitende deel over de statelozen is beschreven hoe het Ministerie van Justitie zich pas in 1946 realiseerde dat het absurd was om de Joodse slachtoffers te associëren met hun onderdrukkers. De voormalige Duits-Joodse vluchtelingen mochten vanaf

101 NA 2.08.52, inv. 369, nota van 20 januari 1951, paragraaf 4.

102 NA 2.09.16.02, inv. 34727, brief directie NBI van 30 november 1956 aan de Minister van Justitie. Voor deze vrijgave van vermogen diende onder meer de Joodse komaf aangetoond te worden, zie NA 2.09.16.02, inv. 34727. Neef Stern leverde dit bewijs op 6 december 1955 middels een verklaring van de Joodse gemeente Basel.

103 Omgerekend naar de huidige prijzen zo’n € 6.000.

104 Zie deel 1 van het drieluik.

105 Art. 12 Bestemmingswet 1951, *Stbl.* 1951, no. 311. Aan deze teruggave konden voorwaarden worden verbonden.

106 NA 2.09.16.02, inv. 34727, brief directie NBI van 30 november 1956 aan de Minister van Justitie.

107 Lipschits 2001.

mei 1946 ook officieel in Nederland blijven.¹⁰⁸ Toch werd deze tegemoetkomende houding niet doorgevoerd tot hun vermogen, ze bleven immers voor het Besluit E 133 gelden als vijandelijke onderdaan. Voor velen duurde het nog tot na 1951 voor zij hun vermogen eindelijk terugkregen. Voor de grotere groep Joodse mensen is dit gebrek aan menselijke benadering van overheidswege later erkend en – voor zover geld ooit in staat is hun immense leed te verzachten – ook financieel gecompenseerd. Dat zelfinzicht van de overheid ontbreekt op de andere onderzochte terreinen van het rechtsherstel.

Ons vermogen te leren

De belangrijkste vraag is echter of ons land daadwerkelijk het vermogen heeft te leren van het in deze verhalen geschetste pijnlijke verleden. De toeslagenaffaire doet anders vermoeden, ook hier bleek efficiënte bureaucratie belangrijker dan de mens achter het dossier:

‘Het gebrek aan ‘menselijke maat’ om, als straf voor kleine menselijke fouten, alle jarenlang uitgekeerde toeslagen terug te vorderen, heeft dezelfde smaak als boetes opleggen voor het niet betalen van erfpacht tijdens het verblijf in een concentratiekamp van de huiseigenaar (...)’¹⁰⁹

Het heeft dezelfde smaak wanneer de Belastingdienst voorafgaand aan het (laten) uitkeren van tegemoetkomingen voor oorlogsschade het deblokken van gelden of het vrijgeven van nalatenschappen eerst nauwlettend deze overboekingen vermindert met geschatte bedragen aan mogelijk verschuldigde belastingen ‘teneinde wat de invordering betreft latere moeilijkheden te vermijden en teleurstelling’

te voorkomen.¹¹⁰ Die eenzijdige focus op het landsbelang en het daaraan verbonden gebrek aan aandacht voor het individu heerst nog steeds, ondanks alle spijtbetuigingen en de ruimschoots getrokken portemonnees.¹¹¹

In die moedeloze constatering is het fijn initiatieven te zien waarbij – naast broodnodige maatregelen zoals schadeherstel en structurele veranderingen in uitvoeringsorganisaties – ook overheidsprogramma’s een deel van het antwoord kunnen vormen. Programma’s die een veilige gesprekscultuur creëren voor ambtenaren om ethische kwesties en morele spanningen aan de orde te kunnen stellen.¹¹² Het is makkelijk om daarover schamper te spreken.¹¹³ We kunnen het ook zien als een eerste stap in de richting van moed en tegenspraak, als een eilandje van onbaatzuchtige medemenselijkheid. Het zijn immers ook en wellicht vooral de ambtenaren die binnen een democratie de blik op de lange termijn gericht kunnen houden, al hebben wij – wetenschappers en onderwijzers – daarin ook een belangrijke taak.

Nu de angst en de verwarring zijn teruggekeerd in de wereld is het verleidelijk de moed te verliezen. Dat zou ernstig zijn. Het behoud van die moed is wellicht ons enige houvast. Die moed vereist dat we stelling nemen tegen de opflakkerende haat, we zijn het aan onszelf verplicht dat we ons uitspreken tegen antisemitisme én tegen islamofobie. We mogen de haat jegens ‘de ander’ nooit relativiseren. Het kan en mag niet zo zijn dat we het wisten en er (weer) niets aan deden.

Over de auteur

Mr. dr. S.M.H. Dusarduijn

Sonja Dusarduijn is werkzaam als universitair hoofddocent belastingrecht bij Tilburg University.

108 De uiteindelijke versie van het VN-Vluchtelingenverdrag van 28 juli 1951 vermeldt dat voormalig Duitse Joden die geen naturalisatie wensten op verzoek de status van vluchteling konden behouden, hoewel hun feitelijke situatie niet aansloot bij de juridische definitie van vluchteling: Joodse Duitsers konden inmiddels immers zonder gegronde vrees terugkeren naar het land van herkomst. Zie ook *Kamerstukken II 1953/54, 3542*, nr. 3.

109 Citroen 2021, p. 415.

110 NA 2.08.69, inv. 316/124, brief Minister Liefstinck van 24 juli 1950 inzake successierechten. Ten aanzien van oorlogsschade zie NA 2.08.69, inv. 1337. Voor het beleid inzake deblokking van gelden zie deel 2 van het drieluik.

111 Zelfs recent nog werd over een heel jaar huurtoeslag teruggevorderd vanwege een kleine overschrijding van het toegestane vermogen omdat de rekening voor het grafmonument van een overleden echtgenoot iets later kwam. Regels zijn regels, concludeerde de parlementaire advocaat. Zie T. Heijmans, ‘Grote woorden over de menselijke maat, maar als de Tweede Kamer er zelf iets mee moet, is het lastig’, *Volkscrant* 28 oktober 2023.

112 Zie [Home | Grenzeloos Samenwerken](#) waaruit vanuit een ‘ambtelijk vakmanschap’ wordt gewerkt aan Dialoog en Ethiek. Een bijzonder initiatief daarbinnen vormt het *Hannah Arendt Podium* met de daarbij behorende podcast.

113 Zie <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/02/10/het-was-zon-goed-idee-een-podcast-tot-de-ambtenaren-hem-hoorden-a4156672>.